

Befolkningsutvecklingen och industrins framtida tillgång på arbetskraft

Fil. lic. Gösta Ahlberg, Stockholm

DK 331.024.4 : 312

Det finns två slagord, som ganska väl karakteriserar befolkningsutvecklingen i Sverige under de senaste årtiondena. Det ena är "förgubbningen", det andra är "flykten från landsbygden". Med *förgubbningen* menas inte, att folk blir särskilt mycket äldre nu än förr. Det är i stället bristen på folk i de yngre åldrarna, som skänker de äldre generationerna en allt större *relativ* betydelse. Orsaken till denna utveckling är som bekant den låga nativiteten under mellankrigsperioden. Den andra företeelsen, flykten från landsbygden, bör man kanske hellre kalla *flykten från jordbruket*. Det är ju i första hand frågan om en avfolkning av jordbruket till förmån för de övriga näringarna — dvs. industri, handel, förvaltningstjänst etc. — antingen nu dessa hänför sig till städerna eller till sådana tätorter, som administrativt sett tillhör landsbygden. Det hindrar emellertid inte, att det kan vara lämpligt att för enkelhets skull kalla dessa andra näringar för *stadsnäringarna*.

Vad som har skett på senare tid är alltså dels en stark uttunning av de yngre åldersklasserna, dels också en betydande förskjutning i balansen mellan jordbruket å ena sidan och stadsnäringarna å den andra. Båda dessa förändringar i befolkningens struktur har ett avgörande inflytande på den framtida tillgången på arbetskraft inom de olika näringarna. De uttunnade ungdomsåldrarna betyder över huvud taget en minskad nyrekrytering, dvs. "ungdomsreserven" har blivit mindre. Decimeringen av jordbruksbefolkningen betyder för stadsnäringarnas *vidkommande* att man inte längre kan vänta sig så stor nyrekrytering genom fortsatt avfolkning av jordbruket, dvs. "jordbruksreserven" har också blivit mindre.

Vad betyder nu dessa ändringar i situationen speciellt för den framtida industriella utvecklingen? Den frågan har Industriens Utredningsinstitut försökt att besvara i en nyligen publicerad undersökning (AHLBERG, G & SVENNILSON, I: *Sveriges arbetskraft och den industriella utvecklingen*, Stockholm 1946). Det är några resultat från denna som här skall refereras. Eftersom det är frågan om tillgången på arbetskraft, har un-

dersökningen begränsats till de produktiva åldrarna 15—65 år.

Det har först gällt att bestämma den *totala* befolkningen i dessa åldrar i framtiden — t.ex. år 1960. Denna folkmängdsiffra, som i fig. 1 schematiskt representeras av två rektanglar, en för män och en för kvinnor, kan beräknas med god säkerhet, om man bortser från eventualiteten av en mera omfattande in- eller utvandring.

Det nästa steget har varit att fördela befolkningen på *jordbruk och stadsnäringar*. Här är man emellertid genast ute på osäker mark. Det är ju omöjligt att med bestämdhet säga något om hur stor flyttningsströmmen blir från jordbruket. Vi har därför räknat med några olika alternativ.

Det tredje steget har varit att från stadsnäringarnas folkmängd skära bort den del, som inte deltar i förvärvslivet, så att återstoden utgörs av enbart yrkesutövare. I fråga om männen erbjuder detta inget större problem; det rör sig här om en ganska smal marginal, knappt en tiondel av befolkningen. För kvinnorna är däremot "marginalen" mycket bredare; den omfattar bland annat alla husmödrar och andra inom hemmen sysselsatta. För närvarande är det bara omkring en tredjedel som är yrkesutövare. Hur det blir i framtiden är svårt att säga. Det är ju uppenbart att det finns möjligheter till ganska stora förskjutningar i gränsen mellan de yrkesverksamma och icke yrkesverksamma. Denna gräns är förresten redan i och för sig ganska

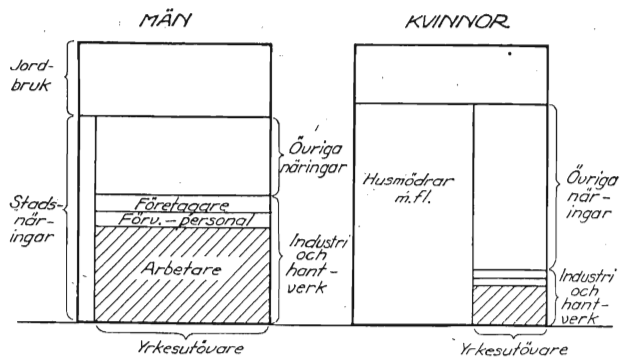

Fig. 1. Schematisk fördelning på verksamhetsområden av befolkningen i åldrarna 15—65 år.

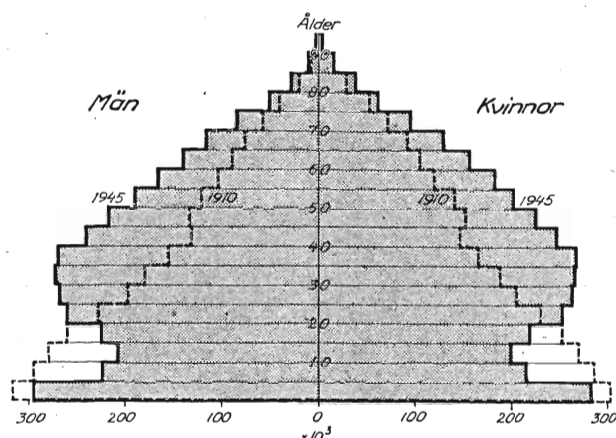

Fig. 2. Ålderspyramider 1910 och 1945.

diffus på grund av det stora antalet kvinnor med endast partiell sysselsättning, t.ex. deltidsarbete.

Fjärde etappen har bestått i att inom stadsnäringarna avgränsa gruppen industri och hantverk. I fråga om männen har proportionen mellan denna grupp och övriga stadsnäringar hittills varit anmärkningsvärt konstant, åtminstone sedan år 1910. Det ligger därför nära till hands att räkna med, att så blir fallet också i framtiden. I fråga om kvinnorna däremot har industrigruppen gått avsevärt tillbaka i relativ betydelse: 1910 utgjorde den hälften, numera bara tredjedelen. Kvinnorna dras uppenbarligen mera till handel, förvaltningstjänst o.d. Bli det så också i fortsättningen, kommer industrigruppen att i framtiden bli förhållandevis liten.

Slutligen, som femte etapp, har det gällt att inom industrigruppen skilja på olika kategorier: företagare, förvaltningspersonal och arbetare. Arbetarna är givetvis den största gruppen — omkring tre fjärdedelar — och det är också den som står i förgrunden, då man talar om industrins framtida tillgång på arbetskraft. Med stöd av den hittillsvarande utvecklingen kan man komma till något så när antagliga resultat för den framtida arbetarstammen.

Detta är i grova drag gången i undersökningen. Givetvis inrymmer den många osäkerhetsmoment; det är ju frågan om en hel rad i och för sig osäkra gränsdragningar. Upprättandet av en prognos betyder dock inte nödvändigtvis att man kategoriskt säger: så och så kommer det att gå. Man får vanligen nöja sig med att säga, att under de och de förutsättningarna kommer det att gå så och så.

Stagnation i de produktiva åldrarna

Fig. 2 visar den nuvarande befolkningens ålderspyramid jämförd med 1910 års. Man ser att förhållandena ändrats högst väsentligt. Förr kunde man verkligen tala om en pyramid, nu är den starkt undergrävd. Jämfört med 1910 är de högre åldrarna mycket talrikare, men i de yngre

åldrarna har vi en markerad ”grop”. Det är resultatet av de låga födelsesiffrorna under mellankrigstiden. Det är när denna grop förskjuts uppåt — i och med att vår nuvarande ungdomsbefolkning inträder i arbetsför ålder — som det kommer att bli en alltmer påtaglig minskning i nyrekryteringen på arbetsmarknaden. Glädjande nog har visserligen på sistone antalet födda starkt ökat, så att basen åter blivit bredare, men åtskilliga skäl talar för att denna tendens ej kommer att bli varaktig.

Med utgångspunkt från den aktuella åldersfördelningen är det ganska lätt att beräkna den produktiva befolkningens framtida storlek, dvs. att slutföra den första etappen i det skisserade schemat. Det är enbart frågan om en framskrivning av den nu levande befolkningen. Fig. 3 visar hur befolkningen i åldrarna 15—65 år ökas från 1910 till innevarande tid. Fram till 1940 har det varit en mycket markerad ökning, men nu är det i det närmaste stopp. Man måste räkna med praktiskt taget stagnation i de produktiva åldrarna fram till 1955. Mot slutet av 1950-talet kan man påräkna en mindre ökning igen, då de talrika födelsekullarna från 1940-talets början (den lägsta stapeln i fig. 2) inträder i arbetsför ålder. Under de närmaste tio åren måste man i alla händelser räkna med stagnation av rikets totala tillgång på arbetskraft, alltså en helt ny situation.

Balansen mellan jordbruket och stadsnäringarna

Man kommer så till den andra frågan i schemat: hur kommer denna stagnerade befolkning att fördela sig på jordbruk och stadsnäringar? Av fig. 4, där alla åldrar har tagits med, ser man hur jordbrukets folkmängd successivt minskats sedan 1880. I stället har stadsnäringarna ökat mycket starkt, och enbart industrin omfattar numera en större folkmängd än jordbruket. Ser man särskilt på 1930-talet och begränsar sig till åldrarna 15—65 år, visar det sig, att stadsnäringarna under denna tid ökade med 250 000 män och lika många kvinnor. De båda staplarna i fig. 5 visar schematiskt, hur denna ökning kommit till stånd. Nederst har angivits invandringsöverskottet; det har varit utan större betydelse. Nästa del av stapeln visar,

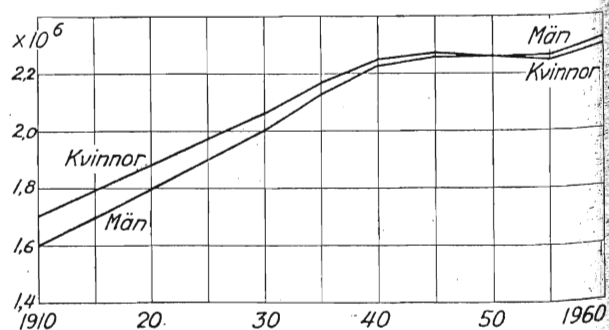

Fig. 3. Folkmängd i de produktiva åldrarna 1910—1960.

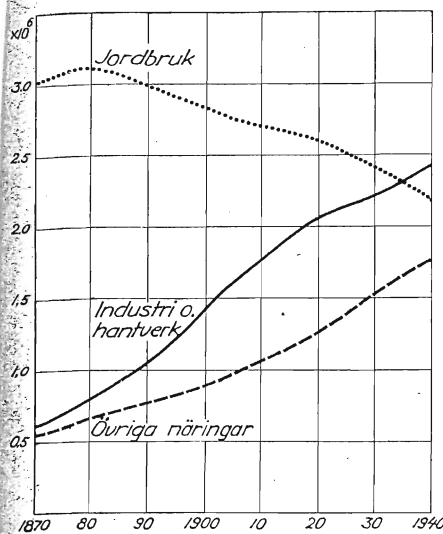

Fig. 4. Folkmängd inom olika näringar 1870—1940.

hur mycket stadsnäringarna skulle ha ökat, om ingen invandring hade skett från jordbruket, dvs. om tillväxten hade varit helt beroende av stadsnäringarnas egen naturliga folkökning. Resten av stapeln representeras av folk som utvandrat från jordbruket. Den har emellertid delats i två sektioner. Den undre visar jordbrukets naturliga folkökning. Så mycket folk hade jordbruket kunnat avstå utan att dess folkmängd skulle ha minskats. Det översta fältet motsvarar jordbrukets direkta folkminskning. Stadsnäringarna har alltså tillgodogjort sig hela den naturliga folkökningen i riket (plus invandringsöverskottet) och dessutom dragit till sig ytterligare en del av jordbruksbefolkningen, som därigenom minskats. Denna minskning har varit kraftigare för kvinnorna än för männen. Det råder ju också numera ett ganska betydande kvinnounderskott inom jordbruket.

Hur kommer det då att gå med stadsnäringarna i framtiden? Befolkningsstagnationen innebär, att den naturliga folkökningen i stort sett upphör, dvs. det hittills dominerande bidraget till stadsnäringarnas folkökning bortfaller, åtminstone i det närmaste. Av denna folkökning blir det då inte mycket kvar, om man inte förutsätter aningen en mycket kraftig invandring eller en starkt forcerad decimering av jordbruksbefolkningen. Prognosen har som redan antytts begränsats till att visa, hur utvecklingen ter sig enbart mot bakgrunden av landets egna befolkningsresurser. Från stadsnäringarnas synpunkt kommer det då an på, hur stor överflyttningen från jordbruket kan bli. Det visar sig först och främst att den omöjligt kan bli så stor, att den helt kompenserar bortfallet av den naturliga folkökningen. Det skulle nämligen innebära, att vi 1960 praktiskt taget inte längre hade någon jordbruksbefolkning alls. Man måste alltså utgå från, att stadsnäringarna i framtiden kommer att öka i betydligt långsammare takt än hittills.

I stället för att acceptera en katastrofteori för

jordbruket har vi förutsatt, att den nuvarande jordbruksproduktionen i stort sett kommer att bibehållas. Det betyder, att man anknyter frågan om jordbrukets folkminskning till rationaliseringsmöjligheterna inom jordbruksarbetet. Kan jordbruksarbetet exempelvis rationaliseras med 1 % årligen, vilket ungefär motsvarar den nuvarande rationaliseringstakten, så innebär det att jordbruksbefolkningen kan minskas med 1 % per år utan att produktionen går tillbaka. Det är därför rimligt att räkna med en framtida minskning av jordbruksbefolkningen i något så när motsvarande takt. Vi har dock i prognosen räknat med fyra alternativ, nämligen att jordbrukets relativa folkminskning i de produktiva åldrarna uppgår till $\frac{1}{2}$ %, 1 %, $1\frac{1}{2}$ % och 2 % per år.

Vad de olika alternativen innebär, visas i fig. 6, där de olika kurvgränarna efter 1940 representerar den framtida utvecklingen enligt respektive alternativ. Alternativet $\frac{1}{2}$ % visar en ganska måttlig minskning av jordbruksbefolkningen men medför att stadsnäringarnas folkökning blir starkt begränsad. Alternativet 2 % återigen ger för stadsnäringarna en förhållandevis stark ökning — ehuru långtifrån så stark som tidigare — men det går givetvis ut över jordbruket, som i detta fall visar en mycket stark folkminskning. Det finns skäl att betrakta båda dessa alternativ — $\frac{1}{2}$ % och 2 % — som ytterlighetsalternativ. Räknar man alltså med att utvecklingen snarare följer något av alternativen 1 % eller $1\frac{1}{2}$ %, så innebär det att stadsnäringarna kommer att få nöja sig med tredjedelen av sin tidigare folkökning.

Såväl för jordbruket som för stadsnäringarna leder utvecklingen till en förgubbning. Att så blir fallet inom jordbruket är ju ganska naturligt, eftersom utflyttningen gäller främst yngre arbetskraft. Man skulle kunna tro, att stadsnäringarna, som drar till sig denna yngre arbetskraft, lättare skulle kunna hålla förgubbningen tillbaka. Men i själva verket har stadsnäringarna ett särskilt stort underskott i de yngre åldrarna, och inflyttningen räcker till föga mer än att förhindra att förgubbningen blir ännu starkare markerad inom stadsnäringarna än inom jordbruket.

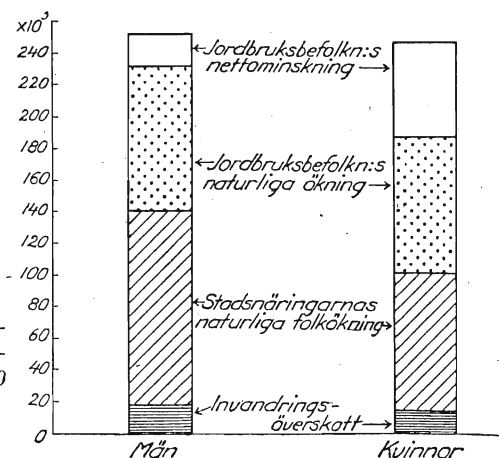

Fig. 5. Stadsnäringarnas folkökning 1930—1940 i åldrarna 15—65 år.

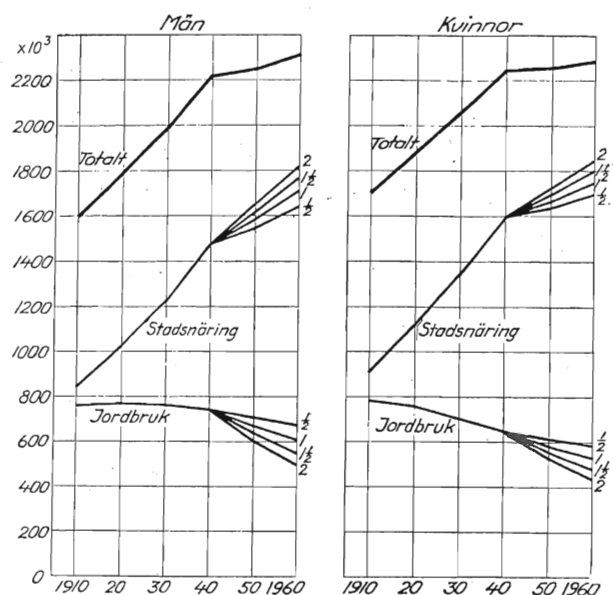

Fig. 6. Folkmägnad inom jordbruk och stadsnäringar 1910—1960 i åldrar 15—65 år.

Kvinnorna på arbetsmarknaden

De hittills anförda resultaten avser ju den produktiva befolkningen som helhet, alltså yrkesutövare såväl som icke yrkesutövare. Den tredje etappen i undersökningen har bestått i att göra en gränsdragning mellan dessa båda grupper. Som redan antytts i samband med schemat på fig. 1 är det egentligen bara för kvinnornas vidkommande som detta erbjuder något problem av större kvantitativ betydelse.

Den mycket betydelsefulla frågan om kvinnornas framtida roll inom förvärvsarbetet belyses av följande. Om procentuella antalet yrkesutövare i den kvinnliga befolkningen förblir lika stort som hittills bland de gifta respektive ogifta i varje särskild ålder, kommer det totala antalet yrkeskvinnor inom stadsnäringarna att i framtiden minska eller på sin höjd förbli konstant. Det är ett ganska anmärkningsvärt faktum, eftersom man — som fig. 6 visar — kan räkna med att totala antalet kvinnor inom stadsnäringarna ökar, låt vara avsevärt långsammare än förr. Men förklaringen ligger i åldersförskjutningarna. Yrkesverksamheten är nämligen främst knuten till de yngre åldrarna, och inom dessa kommer det att ske en betydande folkminskning.

Skall man kunna påräkna en ökning av antalet yrkeskvinnor, så förutsätter detta en ökad benägenhet hos kvinnorna att ta förvärvsarbete. Det förefaller långtifrån osannolikt att utvecklingen går i denna riktning. Dels kommer nämligen efterfrågan på arbetskraft av allt att döma att bli större, dels kan man räkna med, att arbetet i hemmen undan för undan rationaliseras, så att arbetskraften på detta verksamhetsområde kan frigöras till förmån för den egentliga arbetsmarknaden. Någon säker prognos på den punkten är det naturligtvis omöjligt att uppställa.

Men man kan göra en räkneoperation. Antar man exempelvis, att 1 % av de i hemmen sysselsatta kvinnorna årligen övergår till förvärvsarbete, så kommer situationen avsevärt att ändras. Då kommer nämligen antalet kvinnor på arbetsmarknaden att öka t.o.m. starkare än männen. Detta exempel visar alltså, att det trots den i och för sig ogynnsamma befolkningsstrukturen inte kan betraktas som alldeles uteslutet, att kvinnorna får en i förhållande till männen ökad betydelse inom näringslivet.

Den industriella utvecklingen

Den fjärde etappen i undersökningen gäller gränsdragningen mellan industri och hantverk å ena sidan och de övriga stadsnäringarna å den andra. Som redan nämnts har dessa båda grupper hittills behållit ungefär samma proportion vad männen beträffar. För kvinnornas vidkommande har det däremot skett en markerad tillbakagång för industrigruppen. Beräkningarna grundar sig på antagandet, att förhållandena blir likartade i framtiden.

Till sist — som femte etapp — har det gällt att beräkna speciellt storleken av industrins arbetarstam. Den utgör ju huvudparten av industribefolkningen. Dess relativa andel av denna befolkning har emellertid under de senaste årtiondena oavbrutet sjunkit, medan i stället förvaltningspersonalen ökat. År 1930 gick det på 1 000 manliga arbetare 113 manliga förvaltningstjänstemän, år 1940 var siffran 130. För kvinnornas vidkommande är ökningen ännu mera markerad: från 105 till 159. Den främsta orsaken till dessa förskjutningar är utan tvivel rationaliseringen, som framför allt minskat behovet av manuell arbetskraft per producerad enhet. Man kan därför räkna med att tendensen kommer att bli bestående. Arbetarstammen kommer i enlighet härmed att öka i något långsammare takt än industrigruppen som helhet.

Fig. 7 visar prognosresultaten i absoluta tal. Vid första påseendet kanske inte framtidsbilden ter sig så allvarlig. Men i jämförelse med den tidigare utvecklingen blir det t.o.m. enligt det gynnsammaste alternativet bara hälften så stark årlig ökning av den manliga arbetarstammen som under 1930-talet, och enligt de sannolikaste alternativen blir det bara tredjedelen så stark ökning.

De kvinnliga arbetarna har inte tecknats in i diagrammet, därför att prognosen för dem är mycket osäkrare. Utvecklingen beror ju bland annat på i vilken utsträckning yrkesverksamheten bland kvinnorna över huvud taget ökas i framtiden. Sker ingen sådan ökning, kommer absoluta antalet kvinnliga arbetare sannolikt att minska. Under alla omständigheter måste man räkna med att antalet kvinnliga arbetare ökar i långsammare takt än antalet manliga. Det betyder alltså, att det procentuella antalet kvinnor bland indu-

striarbetarna avtar, tvärtemot vad som hittills varit fallet. Anledningen till denna förändring är främst den kommande bristen på folk i de yngre åldrarna, där den kvinnliga yrkesverksamheten är störst. En bidragande orsak är också, att kvinnorna dras företrädesvis till andra verksamhetsområden, handel, förvaltning osv. Industrierbetaryrket är med andra ord inte så populärt bland kvinnorna.

Det är emellertid inte bara de rent kvantitativa förändringarna som är av betydelse. Arbetarstammen kan nämligen lika litet som befolkningen för övrigt undgå en allmän förgubbning. Denna tendens är för övrigt inte ny. Som av fig. 8 framgår visade den sig redan under 1930-talet. År 1930 var den manliga arbetarstammen starkt koncentrerad till de yngre åldrarna, 1940 hade det redan skett en påtaglig förskjutning mot högre åldrar, och 1960 kommer bilden sannolikt att vara ungefär denna: en mycket stark ökning i de högre åldrarna samtidigt med en minskning i de yngre. Denna minskning är resultatet av den förutnämnda "gropen" i 1945 års ålderspyramid (jfr fig. 2). Ökningen i den yngsta åldersklassen är orsakad av de senaste årens höga födelsesiffror.

För kvinnorna har inte gjorts något försök att beräkna den framtida åldersstrukturen. Av fig. 8 framgår alltså bara fördelningarna 1930 och 1940. De är för övrigt praktiskt taget lika. I själva verket är nog bilden lite missvisande, eftersom det är svårt att från olika folkräkningar få jämförbarhet då det gäller den kvinnliga arbetskraften. Här framkommer knappast att antalet kvinnliga arbetare ökat under 1930-talet.

Att bedöma den sannolika utvecklingen inom de särskilda industribranscherna är av flera skäl mycket vanskligt. Arbetskraftens fördelning på olika branscher bestäms ju i hög grad av konjunkturerna, vidare också av löneläget, den lokala tillgången på arbetskraft, på bostäder osv. Men en sak kan förtjäna framhållas på tal om åldersstrukturen. Man kunde vänta sig, att de branscher, som visar den starkaste expansionen, ock-

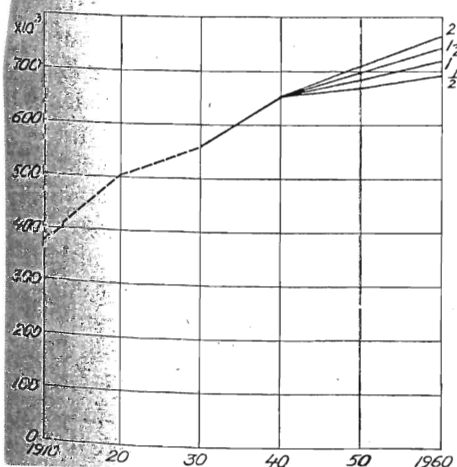

Fig. 7. Manliga industriarbetare 1910—1960.

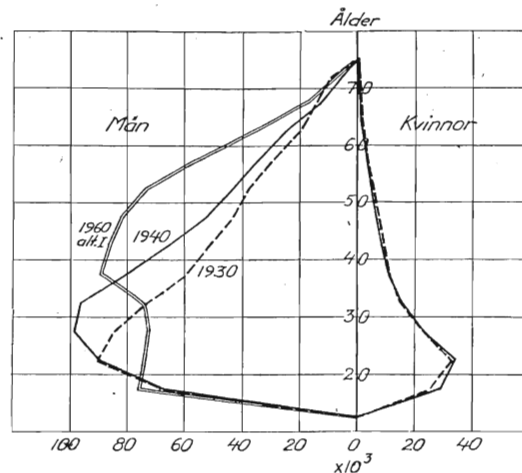

Fig. 8. Industrierbetarnas åldersfördelning 1930—1960.

så skulle ha de största möjligheterna att hålla tillbaka en förgubbning. De hittillsvarande erfarenheterna visar emellertid att så knappast är fallet, åtminstone inte inom metallindustrin, som under 1930-talet visade den största ökningen, både absolut och relativt sett. Nyrekryteringen inom denna bransch skedde nämligen till stor del genom övergång från andra industrigrupper av medelålders och t.o.m. äldre arbetare. Fortsätter utvecklingen på samma sätt, blir inte åldersfördelningen inom metallindustrin gynnsammare än inom övriga branscher.

Av ovanstående framgår, att befolkningsutvecklingen uppdrar en snäv gräns för en fortsatt ökning av industrins arbetarstam. Man kan knappast räkna med, att antalet arbetare kommer att tillväxa med mer än ca 5 % under det närmaste årtiondet. Under 1930-talet var siffran drygt tre gånger så stor. Man måste med andra ord räkna med en stark åtstramning i nyrekryteringen. Samtidigt sker ofrånkomligen en förskjutning mot högre åldrar, som måste återverka på såväl arbetskraftens genomsnittliga kvalitet som dess rörlighet.

Frågar man sig slutligen vad den begränsade tillströmningen av arbetskraft kan betyda för industrins produktionsvolym, så kan det vara lämpligt att som bakgrund välja utvecklingen mellan de bägge högkonjunkturåren 1929 och 1939. Under denna tioårsperiod ökade produktionen med ca 68 %, och den åstadkoms till ungefär lika delar av dels en ökning i arbetarantalet, dels en ökning i produktionen per arbetstimme. Antar man, att produktionen per arbetstimme fortsätter att öka i samma takt som tidigare, under det att arbetarstammen bara ökas med ca 5 % per årtionde, så innebär det, att industriproduktionen kan väntas öka med inte fullt 40 % under samma tid. Det skulle med andra ord betyda, att *tillväxttakten* i industriproduktionen går ned till mindre än tre femtedelar av vad den var under tiden närmast före kriget.